

УДК 321.7:327

Є.О. ШИРОКОВА

СУЧАСНІ СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ

У статті розглядаються проблеми функціонування демократії у сучасному мінливому світі та визначаються основні світові тенденції і перспективи її розвитку.

Ключові слова: демократія, демократизація, виклики демократії.

Постановка проблеми та актуальність теми. В умовах, коли політичні зміни в світі відбуваються за все більш різноманітними сценаріями, в яких проблема демократії займає все менше місця, актуальності набуває питання про значення демократії у сучасному світі та її вплив на розвиток тих чи інших країн. Наприклад, політологи повернулися до давнього питання про те, чи сприяє зміцнення демократії успішному соціально-економічному розвитку чи ні. Важливе місце в політичних і наукових дискусіях сьогодні займає і проблема функціонування демократії в контексті появи якісно нових загроз її безпеці, таких, наприклад, як масова імміграція або міжнародний тероризм. Їх перетворення на найважливіші фактори сучасної реальності з особливою гостротою ставить питання про необхідність певного переосмислення проблем функціонування демократії.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика демократичного транзиту знаходиться у центрі уваги загальноновизнаних теоретиків демократії Г. Алмонда, Р. Арона, С. Верби, С. Гантінгтона, Л. Даймонда, Р. Даля, Р. Дарендорфа, А. Лейпхарта, Дж. Сарторі, Ф. Шміттера, Г. О'Доннела, Р. Пайпса, А. Пшеворського, Ф. Закарії, Х. Лінца, А. Степана та ін. Д. Белл, Дж. Данн, В. Іноземцев, З. Бауман досліджують фундаментальні проблеми демократичної форми правління. А. Міллер, Ю. Кепін, І. Крастев, Д. Муазі показують різноманіття демократичного досвіду, специфіку демократичних процесів в різних країнах. Ряд експертів (Р. Інглхарт, П. Ханна, Е. Пабст) аналізують взаємозв'язок модернізації та демократії, оцінюють досвід економічного розвитку передових і відстаючих країн протягом другої половини ХХ і початку ХХІ ст. А. Етционі, Д. Аркібуджі, Т. Каротерс досліджують процес демократизації, аналізують перешкоди, з якими він зустрічається в сучасному світі.

В Україні наявна певна кількість наукових досліджень, присвячених тим чи іншим аспектам феномена демократії. Серед них праці Ф. Барановського, М. Буника, А. Грамчук, О. Сазонової, В. Богданова, В. Дергачова, М. Лукашевича, Ф. Рудича, Д. Ткача, Н. Латигіної та ін. Враховуючи мінливість сучасного світу і нові виклики демократії, *спробуємо схаракте-*

ризувати сучасні трансформації демократії та визначити основні світові тенденції і перспективи її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Відповідаючи на питання, навіщо потрібна демократія, американський політолог Р. Даль виділяє такі основні фактори: позбавлення від тиранії; дотримання основних прав і свобод; свобода особистості; можливість жити за законами, які особистість вибирає для себе сам; максимальні можливості для прояву моральної відповідальності; можливість розвитку особистості; захист основоположних інтересів особистості; політична рівність; економічне процвітання; відмова від війни [1, с. 49–60]. Важливо зазначити, що демократизація не завжди супроводжується розв'язанням соціальних та економічних проблем, ефективним управлінням, але при демократії можна розраховувати на зародження політичних структур, які мирно конкурують між собою і здатні вирішувати соціальні та економічні конфлікти за допомогою встановлених процедур. На відміну від автократії, демократії здатні змінювати свої правила гри і структури під впливом мінливих обставин, адаптуючись до відповідних політичних умов.

На складному шляху демократизації країни, що обрали для себе таку модель розвитку, стикаються з цілою низкою перешкод у політичній, економічній та духовній сферах. Однією з потенційно значущих політичних перешкод є, на думку американського політолога С. Гантінгтона, брак досвіду демократичного правління, що виявляється у відсутності відданості демократичним цінностям політичних лідерів. Поширенню демократичних норм в суспільстві перешкоджає також антидемократична культура, яка заперечує легітимність демократичних інститутів і тим самим сильно ускладнює їх побудову та ефективне функціонування. Серед головних економічних перешкод демократичного розвитку політолог називає бідність, і тому майбутнє демократії він пов'язує з розвиненою економікою: “Більшість бідних товариств залишаться недемократичними до тих пір, поки будуть залишатися бідними”, – підсумовує вчений [2, с. 15].

На початку 90-х рр. ХХ ст. у політичну науку увійшло поняття “демократичної хвилі”, яке, за визначенням С. Гантінгтона, означає “перехід групи країн від недемократичних режимів до демократичних, що протікає в певний період часу і за чисельністю істотно перевершує ті країни, в яких за той же період часу розвиток протікає в протилежному напрямку” [2, с. 15]. У монографії “Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття” С. Гантінгтон дав розгорнуту і цілісну картину змін, що відбуваються в сучасному світі, проаналізувавши передумови, хід та перспективи переходу від тоталітаризму і авторитаризму до демократії. На основі аналізу історичного матеріалу, пов'язаного зі становленням демократичних режимів і з їх тимчасовим поразкою, він виділяє три хвилі демократизації [2, с. 16].

Перша хвиля демократизації (1828–1926 рр.) почалася з буржуазних революцій в Америці і Франції і призвела до становлення 29 демократій,

що характеризуються парламентаризмом, партійною системою і широким виборчим правом. Перша хвиля відкату від демократизації пов'язана з виникненням фашизму і поверненням ряду країн до авторитарних режимів або тоталітарного режиму.

Друга хвиля (1943–1962 рр.) пов'язана з перемогою союзників у Другій світовій війні і деколонізацією – подіями, які збільшили число демократичних режимів до 36. Однак до початку 60-х рр. друга хвиля демократизації себе вичерпала. У 1967 р. в Греції у результаті військового перевороту було перервано демократичний розвиток і встановилася військова диктатура “чорних полковників”. Крім Греції, друга відкатна хвиля охопила переважну більшість країн третього світу, де в результаті військових переворотів або узурпації влади правлячою елітою встановилися авторитарні режими, багато з яких носили відверто диктаторський характер. Ефект глобального відкату від демократії був вражаючим: до середини 70-х рр. одна третина держав, в яких в 1958 р. функціонували демократичні режими, мала авторитарне правління [2, с. 21]. Показово, що в цей же період спостерігаються кризові процеси і в західній демократії. Тому не випадково, що в багатьох політологічних та соціологічних дослідженнях того часу не тільки переважала теза про незастосовність демократичної моделі до країн, а й висловлювалися песимістичні прогнози з приводу життєздатності самої демократії.

У середині 70-х рр. ХХ ст. починається “третя хвиля”, що принесла демократію в деякі країни Латинської Америки і колишнього Радянського блоку. Вона почалася з руйнування авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії, потім захопила Латинську Америку і обрушилася на Східну Європу. Якщо в 1972 р. на планеті було 42 демократичних держави, то до 1994 р. їх стало 72. Характерною рисою останньої демократичної хвилі став її глобальний характер, оскільки вона охопила практично всі континенти. Причини розширення світового демократичного процесу в цей період С. Гантінгтон пояснює кризою легітимності авторитарних і тоталітарних систем, безпрецедентним зростанням світової економіки в 60-ті рр., зростанням освіти і збільшенням середнього класу, зміною політичного курсу провідних світових політичних сил, а також демонстраційним ефектом, посиленням новими засобами міжнародної комунікації, і первісним досвідом переходу до демократії в рамках третьої хвилі, який грав стимулюючу роль і слугував моделлю для наступних зусиль щодо зміни режиму в інших країнах [2, с. 24].

Однак, на початку ХХІ ст. демократичний підйом пішов на спад. Сьогодні в очах жителів глобальної периферії західний світ вже не виглядає настільки привабливим, як раніше. За останні двадцять років кількість демократичних держав майже не змінилася. Ця стагнація викликала живу дискусію про роль ліберальної демократії в сучасному світі та її перспективи. Досить чітко визначилися кілька тенденцій, які можуть поставити під

сумнів тезу про універсальний характер ліберальної демократії [3, с. 5]. Насамперед, сьогодні цілком зрозуміло, що масове перейняття зовнішніх елементів демократичної форми правління дуже часто не забезпечує того ступеня суспільного прогресу, який асоціюється з демократичним режимом. Безліч країн Азії, Африки і колишнього комуністичного табору досягли успіху в побудові “імітаційної”, “фальшивої” або “неліберальної” демократії – тобто квазідемократичних режимів, що допускають вибори, але обмежують права і свободи громадян. Далі, намітилася тенденція до перерозподілу багатства і економічної потужності від демократичних держав Заходу до напівавторитарних держав Південно-Східної Азії і авторитарних країн-експортерів нафти з регіону Перської Затоки та Північної Африки. І, нарешті, в самих західних суспільствах разом зі зміцненням позицій фінансового капіталу і зростанням соціальної нерівності посилюється скепсис щодо демократичних інститутів, оскільки принципи та ідеали рівності мають все менше місця у реальному житті.

Демократія як одна з найважливіших форм організації суспільно-політичного життя сучасного світу переживає нині складний і вельми неоднозначний період свого розвитку. За деякими підрахунками 60% всіх демократій є неповноцінними і серйозно страждають від інституційної слабкості, яка не дозволяє їм розвиватися [4, с. 5]. Як підкреслюють багато політологів, сучасна демократія парадоксальним чином характеризується в один і той же час як прогресуючою демократизацією, так і зростаючою недовірою мас до демократичних інститутів. Міжнародне дослідження, проведене у 2006 р. організацією “Геллап Інтернешнл” у 68 країнах світу, виявило, що скептицизм мас по відношенню до процесу демократичного правління і розчарування в його результатах набули глобального характеру [5]. В результаті, на зміну тріумфалізму, який нещодавно панував у політологічному співтоваристві, прийшов період тривоги щодо перспектив демократичної системи правління.

Занепокоєння з приводу нинішнього стану і політичного потенціалу демократичної системи, що звучить в політологічній літературі, пов’язане не тільки з проблемами “нових демократій”, де складний період їх становлення часто супроводжується відкатами до авторитаризму. Не меншою мірою воно обумовлене і характером нинішнього розвитку “класичних демократій”, де все виразніше виявляється недостатня ефективність демократії у вирішенні багатьох проблем сучасного суспільства. Згідно з дослідженням, тільки 43% громадян США і Канади проти 52% визнали, що правління їхньою країною дійсно є демократичним, а в країнах Євросоюзу – 33% проти 61% [5]. Закритість влади, відсутність ефективних каналів зворотного зв’язку між державою і суспільством призводять до того, що демократія втрачає свій представницький характер, стає все більш формальною [6]. Результатом відриву політичного процесу від широких суспільних запитів стає падіння довіри громадян до інститутів влади, занепад політичних пар-

тій, криза парламентаризму, зростання політичної апатії або екстремістські форми вираження суспільно-політичної позиції. Все це вносить суттєві зміни у функціонування демократичних систем, піддаючи серйозному випробуванню ідеологію і практику ліберальної демократії.

Сьогодні вчені і політики багато міркують на тему викликів, з якими стикаються сучасні західні демократії. Якщо в останній чверті минулого сторіччя складності функціонування демократії в країнах Заходу були обумовлені переважно внутрішніми змінами в самих цих країнах, то специфіка проблем сьогоденної демократії полягає в сильнішому впливі на її внутрішнє життя зовнішніх факторів – таких, наприклад, як масова імміграція, міжнародний тероризм, міжнародна злочинність. І якщо, як вважає Г. Вайнштейн, з багатьма викликами ендогенного характеру демократії навчилися досить успішно справлятися, то до багатьох викликів екзогенного характеру вони виявилися не готові [7].

Істотно ускладнюють функціонування демократичних систем зміни в демографічній структурі населення, пов'язані з процесами масової імміграції. Глобалізація призвела не тільки до широкого проникнення західних культурних і соціально-політичних стандартів і цінностей в незахідні суспільства, а й до масштабної інфільтрації західного демократичного суспільства носіями антизахідних цінностей і норм поведінки, що веде до появи нових соціальних конфліктів, що не знаходять ефективного вирішення. Досить тривожною тенденцією з точки зору майбутнього західної демократії стає швидке зростання у складі населення європейських країн частки осіб мусульманського віросповідання, багатьом з яких чужі ліберально-демократичні цінності і сам інститут демократії, – принаймні, в їх західному варіанті. У Франції та Великобританії більше 40% мусульман вже володіють правами громадянства, в Німеччині громадянами і виборцями найближчими роками будуть близько 2,5 млн. мусульман.

Поява в країнах європейської демократії носіїв чужої європейцям культури, незвичних для європейців норм суспільної поведінки і нерідко ворожих їх ліберально-демократичному менталітету цінностей посилюють процес ерозії демократії. У разі нездатності Європи інтегрувати своє мусульманське населення в загальну ліберальну культуру, присутність в європейському суспільстві масової категорії “нових громадян” стане, за словами Ф. Фукуями, “бомбою уповільненої дії”, “загрозою існуванню самої європейської демократії” [8]. Вже сьогодні соціокультурні конфлікти, що обумовлюються зростаючою етно-національною та конфесійною неоднорідністю суспільства, визначають зміст політичного процесу західних демократій. І ця зміна стає вельми важким випробуванням для демократії, оскільки етнічні конфлікти являють собою, як зазначають фахівці, найбільш важко вирішуваний для демократії тип суспільних конфліктів.

Ще одним компонентом зовнішнього впливу на західну демократію експерти називають міжнародний тероризм. З його перетворенням на один

з найважливіших факторів сучасної реальності, традиційна для західних громадян відданість цінностям ліберальної демократії з її пріоритетом прав і свобод особистості похитнулася під розумінням того, що забезпечення громадської безпеки вимагає в сучасному світі обмеження індивідуальних свобод, посилення заходів поліцейського контролю і певного відступу від принципів приватності. Багато соціологічних досліджень показують, що значна частина громадян в ряді західних країн усвідомлює необхідність розширення повноважень урядів у гарантуванні їх безпеки і підтримує надання спецслужбам більш широких прав. При цьому прихильники обмежень прав громадян стверджують, що заходи, які вживаються з метою протидії терористичній загрозі, є тимчасовим відступом від принципів ліберальної демократії, допустимим в умовах надзвичайної ситуації. Водночас лібертаристи піддають нещадній критиці утиск громадянських свобод, стверджують, що влада перетворює демократичні країни на поліцейські держави.

Діапазон суджень, висловлюваних з приводу характеру процесів, що переживає нині демократична система, є досить широким. Наприклад, стверджується, що сучасні демократичні країни, які досягли ще в індустріальну епоху високого ступеня економічного розвитку, сьогодні стрімко втрачають конкурентні переваги на тлі швидко зростаючих авторитарних господарських гігантів Азії. На погляд російського економіста В. Іноземцева, ситуація не виглядає настільки очевидною з цілого ряду причин. По-перше, країни, що розвиваються, сьогодні імітують розвинені і виступають імпортерами знань і технологій, а також великого обсягу високотехнологічної продукції, що вказує на переваги розвинених країн, а не тих, що розвиваються. Конкурентні переваги країн, що розвиваються, обумовлені доступними природними багатствами і дешевизною робочої сили, в той час як розрив у показниках продуктивності залишається величезним. Крім того, їх швидкий економічний розвиток став можливим завдяки західним інвестиціям і західним ринкам збуту і досі не є самодостатнім. По-друге, західний світ, який перейшов в постіндустріальну епоху, отримав у своє розпорядження невичерпне джерело багатства, відмінне від запасів сировини або ланцюжків виробництва. Створюючи технології, багаті країни зберігають можливість їх вдосконалення та розвитку, тоді як ті, що розвиваються, залишаються лише користувачами. Більше того, в розвинених країнах склалася інша модель відтворення: основним виробничим фактором стали особисті творчі здібності людини, тому споживчі витрати частково перетворюються на інвестиції в людський капітал. І, нарешті, сучасний світ оцінює економічний результат через показник валового продукту – категорії, розробленої в індустріальну епоху для обчислення відтворюваних багатств. Сьогодні ж значна частина суспільного надбання втілена в знаннях і соціальному капіталі. Це призводить до ситуації, коли індикатор ВВП може помилково відображати конкурентоспроможність економіки [3, с. 47–48]. Все це дозволяє говорити про те, що розвинені демократичні держави не такі вже й слабкі

економічно, що вони продовжують задавати стандарти якості життя та абсолютно домінують в інтелектуальному та ідеологічному полі.

Західні аналітики С. Фарр, Р. Патнем і Р. Далтон, оцінюючи результати численних обстежень суспільних настроїв, проведених останнім часом в країнах розвиненої демократії, майже одностайно стверджують, що ніякої кризи демократії немає. Зростання невдоволення громадян діяльністю політиків і політичних інститутів дійсно існує, однак прихильність переважної частини населення демократичним ідеалам і цінностям політичної демократії залишається незмінною. І з цієї точки зору, колишні страхи щодо наростаючих загроз стабільності демократії як такої представляються їм явно перебільшеними: “Ми не знаходимо, свідчень того, що... демократія ризикує бути витісненою яким-небудь недемократичним політичним режимом або ж соціальною чи політичною анархією” [9, с. 8]. “Навіть там, де суспільне невдоволення функціонуванням окремих демократичних урядів стає настільки гострим, що це призводить до перевороту в існуючій партійній системі, ці зміни, – пишуть дослідники, – не містять у собі будь-якої серйозної загрози основоположним демократичним принципам і інститутам. У цьому сенсі ми не бачимо значних доказів якоїсь кризи демократії” [9, с. 9]. З таким висновком погоджується і англійський журнал *The Economist*: “здатність демократії еволюціонувати є, можливо, її головним достоїнством. І сьогодні кожна зріла демократія продовжує еволюціонувати” [10, с. 25].

А відомий експерт з проблем поширення демократії в світі Т. Каротерс впевнений, що глобального відкату світової демократії не передбачається насамперед у силу невблаганного поширення комунікаційних технологій [3, с. 308]. Вони забезпечують транскордонне поширення політичних знань та ідей і обмежують неліберальні режими в їх прагненні не допустити власних громадян до всіляких джерел інформації. Звичайно, допускає Т. Каротерс, противники демократії можуть використовувати новітні комунікаційні технології у власних цілях, що вони часто і роблять, проте в цілому збільшення обміну інформацією в загальносвітовому масштабі сприяє політичній відкритості та просвіті. Поширення інформації невідконтрольоване ні будь-якому одному уряду, ні групі урядів, навпаки – це вкрай децентралізоване явище, що наділяє людину новими можливостями незалежно від бажання влади.

До вищесказаного на захист демократії можна додати, що демократичні країни явно обходять недемократичні з цілого ряду соціально-економічних показників: тривалості життя, рівня дитячої смертності, поширеності освіти. Крім того, в демократичних державах з часом все більший розвиток одержують економічні свободи (захищеність прав власності, здорова економічна політика, свобода підприємництва), і більш ефективним є державне управління, основними елементами якого є боротьба з корупцією, висока ефективність держави і закону.

Висновки. Підводячи підсумок, можна сказати, що в цілому демократія в минулому столітті зуміла продемонструвати свою життєздатність, знайшовши вихід з кризових ситуацій і давши більш-менш вдалі відповіді на виклики свого часу. Разом з тим, нова реальність ХХІ ст. піддає адаптаційний ресурс демократії все більш серйозному випробуванню, вимагає оновлення традиційних форм демократії, вдосконалення її інститутів. Думається, що найближчі роки навряд чи ознаменуються новим сплеском поширення демократії, який ми спостерігали в попередні десятиліття, але й про значний відкат говорити поки не доводиться. Поділяємо думку політологів-оптимістів, що світова демократія буде прогресувати. Періодично будуть виникати нові демократії – іноді внаслідок смерті старого диктатора чи самовільного краху неліберального режиму. Деякі з найбільш успішних в соціально-економічному плані авторитарних держав, можливо, в найближчі десятиліття почнуть рух у бік демократії, мірою того, як їх громадяни, здобуваючи все більший достаток, стануть вимагати і більших політичних свобод.

Список використаної літератури

1. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 203 с.
2. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / S.P. Huntington. – Norman : University of Oklahoma Press, 1993. – 384 p.
3. Иноземцев В.Л. Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах ХХІ века / В.Л. Иноземцев. – М. : Европа, 2010. – 318 с.
4. Intelligence Unit's Index of Democracy 2008 [Electronic resource] // The Economist. – 2008. – Mode of access: <https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>.
5. Voice of the People 2006: What the World Thinks on Today's Global Issues // A Gallup International Survey. – Montreal : Transcontinental, 2006. – 160 p.
6. Warren M. A Second Transformation of Democracy? / M. Warren // Democracy Transformed? Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies / Eds. B. Cain, R. Dalton, S. Scarrow. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – P. 223–249.
7. Вайнштейн Г. Демократия в меняющемся мире [Электронный ресурс] / Г. Вайнштейн. – Режим доступа: <http://www.politcom.ru/5884.html>.
8. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М.Б. Левина. – М. : АСТ, 2010. – 584 с.
9. Pharr S.J. A Quarter-Century of Declining Confidence / S.J. Pharr, R.D. Putnam, R.J. Dalton // Journal of Democracy. – 2000. – Vol. 11. – № 2. – P. 13–14.
10. The Economist [Electronic resource]. – 21 August 1999. – Mode of access: <http://www.economist.com/printedition/1999-08-21>.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2013.

Широкова Е.А. Современные мировые тенденции развития демократии

В статье рассматриваются проблемы функционирования демократии в современном меняющемся мире и определяются основные мировые тенденции и перспективы ее развития.

Ключевые слова: демократия, демократизация, вызовы демократии.

Shyrokova I. Current global trends in democracy

Considered in the article are the problems of democracy in today's changing world and the main global trends and prospects of its development.

Key words: democracy, democratization, challenges to democracy.